

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ПРОЦЕСУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ У 1962-1964 РР.

У цій статті автор на основі архівних джерел намагається показати динаміку суспільно-політичних настроїв українського населення у ході проведення політики десталінізації 1962-1964 рр. Автор розкриває причини пасивного ставлення українського населення до відставки М. Хрущова.

Ключові слова: ставлення, населення, суспільство, настрої, свідомість, вплив, десталінізація, реабілітація, репресії.

В этой статье автор на основании архивных источников пытается показать динамику общественно-политических настроений украинского населения в ходе проведения политики десталинизации 1962-1964 гг. Автор раскрывает причины пассивного отношения украинского населения к отставке Н. Хрущёва.

Ключевые слова: отношение, население, общество, настроения, сознание, влияние, десталинизация, реабилитация, репрессии.

In this article the author on the basis of archive sources tries to show the dynamics of socially-political moods of the Ukrainian population while the process of destalinization 1962-1964. The author reasons for passive attitude of Ukrainian population to the resignation M. Khrushchev are revealed.

Key words: attitude, population, society, moods, consciousness, influence, destalinization, rehabilitation, reprisals.

Ставши одноосібним лідером, М. Хрущов не зумів утримати під контролем усю систему влади. Мистецтвом управління державою і партією М. Хрущов оволодіти не зміг. При явному розвитку свого культу особи і волонтаристських нахилів, невідомо, скільки б ще він наробив помилок у політиці й економіці, залишаючись при владі до самої смерті, як Й. Сталін. Але для розхитування тоталітарного режиму М. Хрущов зробив стільки, скільки не зробив жоден з усіх керівників СРСР. Унаслідок проведеної ним політики десталінізації й відносної демократизації партійний апарат перетворився зі сліпого знаряддя особистої влади лідерів країни в самостійний суб'єкт політики, що в повній мірі проявилось вже на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, який зняв М. Хрущова з керівних посад.

Проблемі суспільно-політичних настроїв у період десталінізації тоталітарного режиму присвячена велика кількість літератури [1]. Однак, незважаючи на це, в історіографії продовжує залишатися багато не розроблених питань. У даній статті проаналізуємо особливості десталінізаційного процесу впродовж 1962-1964 рр. та його вплив на населення радянської України; у контексті десталінізації розглянемо ставлення українців до усунення М. Хрущова від партійної й державної діяльності.

Не встигло стихнути відлуння овацій на честь нової Програми партії, що передбачала наблизити

«комуністичне далеко» до тогочасного покоління, як оптимістична впевненість в успішному вирішенні висунутих нею завдань пішла на спад. Це можна пояснити поступовим наростанням економічних труднощів. Гасла про будівництво комунізму погано поєднувалися зі спорожнілими полицями продовольчих крамниць. Крім того, радянським громадянам стало зрозуміло, що грандіозні плани «наздогнати і перегнати Америку» провалилися. Формальним виразом цього провалу стало перше після війни підвищення цін на м'ясо-молочні продукти з 1 червня 1962 р. Це викликало демонстрацію у Новочеркаську, яка закінчилася розстрілом незброєних робітників. Проїшли хвилювання і в інших містах [2].

У цей час спостерігається наростання критичних настроїв стосовно М. Хрущова і стрімке падіння його популярності в народі. З іншого боку, на тлі соціально-економічних негараздів, у багатьох громадян посилювалося прагнення повернути предмет поклоніння в особі Й. Сталіна, виявлялися спроби реанімувати його ім'я, що свідчило про значну втрату суспільної підтримки антисталінських дій М. Хрущова. Зокрема старший викладач кафедри іноземних мов Української академії сільгоспнаук (м. Київ) Футерман висловився так: «Постанова про підвищення цін правильна, але люди не зрозуміють причини її прийняття. Вони помітять тільки одне: при Сталіні весь час ціни знижувалися, а при теперішньому керівництві весь

час «преподносять сюрпризи». То перестануть розігрувати облігації, то провадять грошову реформу, а тепер, по суті, знижують реальну зарплату на 20 %...» [3].

М. Хрущов зовсім не розумів, що грандіозні завдання по зміні укладу життя країни вимагають ринкових підходів. В умовах же планової економіки вирішити їх було практично неможливо. Неминучі невдачі перший секретар пояснював повільністю і неповороткістю партійно-державного апарату та намагався вдосконалити його роботу, все частіше й частіше влаштовуючи різноманітні реорганізації. При цьому на кардинальні кроки М. Хрущова підштовхували й самі громадяни, надсилаючи листи на його адресу. Зокрема пропозиція реформувати систему управління країною містилася у листі члена Спілки радянських письменників України, комуніста М. Руденка з Києва. Необхідність проведення адміністративної реформи він мотивував так: «Чому я вважаю нашу державну машину непридатною для виконання тих завдань, які ходом історії поставлені перед соціалістичним суспільством? Передусім тому, що вона гвинтик за гвинтиком була сконструйована руками Сталіна для зміцнення своєї необмеженої влади, для насадження культу власної особи. Ми ж, розвінчавши сталінський культ і замовивши нащадкам, що подібне ніколи не повинно повторитися, залишили цю машину майже в недоторканому вигляді... Тільки цим, на мій погляд, і можна пояснити сумні події, із якими довелось зіткнутися нашому суспільству останнім часом...» [4].

На листопадовому (1962 р.) пленумі ЦК КПРС була затверджена нова структура партійних органів, заснована на виробничому принципі. Рішення про поділ парткомітетів на промислові й сільські подавалося як один із кроків у контексті подолання в партії культу особи, ліквідації його негативних наслідків. Тим самим, можемо вважати резолюції пленуму десталінізаційними. У результаті реформи була зруйнована звична вертикаль влади, що серйозно обмежило всевладдя партійних секретарів у підлеглих їм регіонах. Удару було завдано й по наймасовішій групі партпрацівників – секретарях сільських райкомів партії. Згідно з прийнятими рішеннями, були ліквідовані сільські райкоми партії, а управління сільським господарством передавалося територіальним виробничим управлінням, що охоплювали декілька районів [5]. Проведена реформа повсюди викликала неприйняття партійного апарату, що прагнув стабільності свого становища. Упродовж десятиліть партфункціонери займалися насамперед політичною й ідеологічною роботою. Однак тепер від них вимагали займатися економікою і брати безпосередню участь у виробництві, до чого вони були не готовими.

Секретар Донецького обкому партії О. Ляшко у своїх спогадах так описував реформу партійних органів: «Подумки я наклав схему нової організації на господарство Донецької області, де

всі нитки виробництва тісно перепліталися в єдиній тканині економіки на всій території. Було важко розрізнити, де закінчується місто і починається село, що вважати селом, а що робітничим селищем. Я опинився у стані нерозуміння: як запропоновану перебудову практично здійснити? І головні труднощі мені вбачалися не в самому розмежуванні сфер керівництва, – тут ще можна було розібратися, хто чим повинен керувати, якщо завод знаходиться у сільському районному центрі, а підприємство, яке переробляє сільськогосподарську сировину, у великому місті. Можна, взагалі, якось поділитися. Але як зберегти, а не обірвати виробничі й культурні зв'язки, шефську допомогу селу, що тільки й трималися дякуючи організаційним заходам?.. Чим більше я вдумувався в те, як у реальних умовах будуть складатися відносини між двома обкомами на одній території, тим більше в мене зростало неприйняття штучного поділу» [6]. Реформа дійсно призвела до ще більшого безладу в діяльності системи і подальшого спаду виробництва, що сприяло зростанню критичних висловлювань українців на адресу хрущовського керівництва та проведених ним заходів. До того ж Секретаріат ЦК, побоюючись можливості створення М. Хрущовим двопартійної системи, усіма силами затягував виконання його волі, а тому приблизно в третині регіонів СРСР (у радянській Україні – в Запорізькій, Чернівецькій та ряді інших областей) партійний поділ так і не було проведено до відставки правителя [7].

Необхідністю подолання наслідків сталінського культу переважно обґрунтовувалася й організація нових органів партійно-державного контролю, створених за постановою листопадового (1962 р.) пленуму. Це рішення викликало багато нарікань значної частини громадськості, яка вважала його неефективним і таким, що лише збільшує бюрократичний апарат. При цьому резолюції пленуму населення сприймало переважно не як десталінізаційні, а як результат хрущовського свавілля. Наприклад у одному з анонімних листів, надісланих до ЦК КПУ, зазначалося: «Хрущов у запалі ореолу свого культу особи насадив і створив чорт знає яких організацій та поставив їх керівниками своїх юних висуванців із сопливої молоді. Так, поряд з іншими промисловими і сільськогосподарськими обкомами, облвиконкомами, виробничими управліннями, виросла нова армія партконтролів або армія шпигунів для народу і дармоїдів для країни... Органом преси партконтролю був аркуш «Известий», де друкувалася одна нісенітниця, обливалися брудом люди. На догоду безумному старика Аджубей створив вкладаш у газету «Известия» в сторінку пліток, сторінку брехні про те, що зроблено партійним контролем... Геть шпигунів партконтролерів і їх прогнилу друковану пресу!» [8].

Пізніше М. Хрущов зізнався, що в численних реорганізаціях і вдосконаленнях він і його соратники діяли «навпомацки», не маючи чіткої

програми та відчуваючи тиск психологічних й ідеологічних факторів сталінського спадку. Масове неприйняття здійснюваної політики свідчило про те, що політичний курс, заснований на імпровізації, себе вичерпав [9].

У ході XXII з'їзду й після нього набирає обертів процес публічної реабілітації. У доповідях М. Хрущова та у виступах делегатів з'їзду згадувалася ціла низка видатних радянських діячів: Блюхер, Вознесенський, Ейдеман, Ейхе, Єгоров, Кокор, Косіор, Кузнецов, Постишев, Рудзутак, Сванідзе, Тухачевський, Уборевич, Чубар, Якір та інші, що були незаконно репресовані в попередні роки. При загальному схваленні М. Хрущов запропонував спорудити в Москві пам'ятник для увічнення «пам'яті товаришів, які стали жертвами свавілля» [10]. Однак він так і не був зведений. У першого секретаря за державними турботами просто не вистачило часу, щоб віддати конкретний наказ із цього приводу і проконтролювати його виконання.

Позитивним результатом з'їзду стала можливість публічно воскрешати трагічні сторінки сталінського правління. У періодичній пресі стали публікуватися біографічні та ювілейні статті, присвячені пам'яті загиблих у 30-40-ті роки партійних, державних, господарських і військових працівників, зокрема Я. Гамарника, М. Демченка, В. Затонського, С. Косіора, П. Постишева та інших. Ці статті зазвичай закінчувалися стереотипною фразою: «Став жертвою необґрунтованих репресій у період культу особи». За підрахунками голландського дослідника А. Ван Гудовера, найбільше статей, що присвячувалися жертвам терору, припадає на 1963-1964 рр. Упродовж цього часу в центральній і республіканській пресі з'явилося 296 статей, із них 114 «первинних», тобто тих, у яких ім'я того чи іншого реабілітованого діяча з'являється вперше [11].

Починається доволі плідний період у галузі історичних досліджень, які знемагали в убогості ортодоксії. Дослідники отримали доступ до раніше закритих архівних матеріалів, пов'язаних із репресіями. З'являється багато довідкових видань, історичних статей і монографій про репресованих, обставини їх зникнення та подробиці фальсифікації звинувачень проти них. Так величезний суспільний резонанс викликала повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» – перший опис буднів ГУЛАГу, опублікована в журналі «Новый мир» у листопаді 1962 р. Надалі тема порядків і режиму в сталінських таборах була розвинута в публікаціях О. Горбатова, Б. Дьякова, Л. Чуковської, Г. Шелеста та інших [12]. Після збору свідчень близько 2 тисяч осіб, які повернулися з ув'язнення, переживши жахи сталінських репресій, Р. Медведєв розпочав написання праці «К суду історії. Генезис и последствия сталинизма» (перший варіант книги було завершено в 1968 р. й видано за кордоном) [13]. Письменник Л. Нікулін написав і опублікував книгу про маршала М. Тухачевського, про його складні й трагічні стосунки з Й. Сталіним. Історик О. Некрич у своїй праці

спробував проаналізувати причини поразки Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни, серед яких були й сталінські репресії проти військових кадрів. Значну увагу широкої громадськості також привернули книги Г. Марягіна про П. Постишева й М. Кондратова про маршала В. Блюхера [14].

Розширити межі творчого самовираження в умовах десталінізації намагалася й українська культурна еліта, у першу чергу письменники. Шкодюючи про втрати вітчизняної культури з вини Й. Сталіна і його соратників, вони вимагали продовжити реабілітацію своїх репресованих колег. Так О. Корнійчук закликав опублікувати «Бібліотеку великих 20-х» для популяризації творів Блакитного, Куліша, Курбаса та інших жертв терору. Також здійснювалися спроби домогтися аналогічного для тих, хто став жертвою Л. Кагановича в 40-х роках [15].

Особливе суспільне пошвавлення спостерігалось під час відзначення роковин, пов'язаних із життям і діяльністю видатних державних діячів і представників культури, репресованих за часів сталінізму. Наприклад, у зв'язку з 75-річчям із дня народження радянського діяча Е. Квірінга, яке минало 13 вересня 1963 р., ЦК КПУ прийняв постанову про відзначення цієї дати. Вона передбачала проведення ряду заходів для увічнення пам'яті репресованого: ЗМІ мали опублікувати статті та передати матеріали, присвячені ювілею; за пропозицією Донецького промислового обкому та облради ім'я Е. Квірінга присвоювалося Артемівському заводу кольорових металів; за пропозицією Дніпропетровського промислового обкому й облради встановлювалася меморіальна дошка на будинку, де жив Е. Квірінг у 1917-1918 рр., та присвоювалося його ім'я одній із вулиць Дніпропетровська [16].

До апарату ЦК КПУ надходило багато листів із проханнями увічнити пам'ять видатних діячів, які стали жертвами терору. Зокрема в одному з листів група старих комуністів зверталася з клопотанням про широке висвітлення 75-річчя з дня народження відомого діяча революційного руху на Україні – М. Майорова. Також пропонувалося присвоїти його ім'я якому-небудь підприємству або вулиці Києва [17]. Ця пропозиція не була прийнята, однак ідеологічний відділ ЦК КПУ зобов'язав редакції газет опублікувати ювілейні статті [18].

Варто зазначити, що процес реабілітації слугував тимчасовим політичним потребам і розрахункам вищого керівництва. З одного боку, він використовувався М. Хрущовим як засіб для зміцнення своїх владних позицій у боротьбі з опонентами, з іншого – мав посилити його популярність у народі, використати зі свідомості й психології людей дух сталінізму. Саме цим можна пояснити значний розмах публічної реабілітації після XXII з'їзду КПРС, причому вперше відкрито і гласно почали говорити про сталінські репресії.

Водночас відбувалося поступове згортання процесу юридичної реабілітації. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки

судовими органами почали проводитися лише за особистою заявою репресованих або їх родичів. Так, якщо з 1953 до 1961 р. в УРСР було реабілітовано понад 290 тисяч громадян [19], то впродовж 1962-1964 рр. чисельність реабілітованих осіб, за нашими підрахунками, була в межах 10-15 тисяч. Відбувалося різке зменшення кількості нормативно-правових актів відносно процесу реабілітації, які переважно стосувалися вирішення майнових та соціально-побутових питань уже реабілітованих громадян. Відповідно припиняється і проведення партійної реабілітації, оскільки вона могла здійснюватися лише після юридичної. Кількість розглянутих апеляцій до XXII з'їзду КПРС була набагато меншою в порівнянні з кількістю апеляцій до XX з'їзду КПРС. Також зменшилася чисельність відновлених у партії осіб. Про це свідчать такі дані. Парткомісією при Харківському обкомі КПУ було розглянуто 118 апеляцій до XX з'їзду, із них відновили в партії 60 осіб; кількість розглянутих апеляцій до XXII з'їзду становила 51, із них було відновлено в партії лише 2 особи [20]. Зменшувалася й чисельність розглянутих справ осіб, виключених із КПРС у 1937-1938 рр. у зв'язку з необґрунтованим притягненням їх до судової відповідальності за політичними мотивами. Зокрема парткомісією при Житомирському обкомі КПУ в 1960 р. було розглянуто 17 справ, 1961 – 7, 1962 – 5, 1963 – 2, 1964 – 1. Відповідно спадала кількість поновлених у партії осіб: 1960 р. – 13, 1961 – 4, 1962 – 5, 1963 – 1, 1964 – жодної [21].

Тим самим процес реабілітації об'єктивно був далеким від завершення, реабілітовано було лише незначну частину з числа незаконно репресованих громадян. Головна увага приділялася розгляду резонансних справ, дійовими особами яких були видатні партійно-державні, військові та культурні діячі. Це викликало певне незадоволення і занепокоєння серед українського населення. Наприклад на зборах Львівської парторганізації при обговоренні матеріалів XXII з'їзду КПРС було задано таке запитання: «XXII з'їзд партії реабілітував таких видатних військових діячів як Якіра, Тухачевського та інших. А як буде з тисячами рядових робітників, сім'ї яких до цього часу не знають, хто вони: сім'ї «ворогів народу» чи реабілітованих?» [22].

Після відставки М. Хрущова процес реабілітації фактично було припинено. На глибокі історичні дослідження матеріалів, пов'язаних із репресіями, нове керівництво (Л. Брежнев, М. Суслов) наклало «табу». Традиції абсолютної лояльності щодо вищої влади, які виникли при Й. Сталіні, не померли з його смертю. Однак тепер ця лояльність була спрямована не стільки на особистості, скільки на всю номенклатуру в цілому, яка була надчуттєвою до загроз престижу партії [23].

Причини зняття М. Хрущова впливали з тих процесів, які відбувалися в країні, партії й усередині самого партійного керівництва у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр.

Установлена в СРСР політична система з монополюю владою Комуністичної партії, вибудована за командним принципом, виявилася несумісною навіть із такою несміливою формою демократії, як «колективне керівництво» країною. Об'єктивні закономірності функціонування влади неминуче породжували чергового вождя, ідеям якого повинні були слухняно слідувати партія і радянський народ. Тому й не дивно, що ініційована М. Хрущовим критика злочинів сталінського режиму супроводжувалася перемогою над його політичними опонентами і поступовим формуванням культу особи нового всевладного лідера країни. Звичайно, культ М. Хрущова не був настільки репресивним і кривавим, як у Й. Сталіна, але його основу продовжували складати авторитаризм і безконтрольність влади першої особи, беззаперечність її думки й неприйняття будь-якої критики [24].

Скориставшись відпусткою М. Хрущова, більшість членів Президії ЦК КПРС домовилася про його усунення. Була заздалегідь забезпечена підтримка керівників армії й державної безпеки. М. Хрущова було викликано на розширене засідання Президії ЦК у Москву, коли все було готове для його зміщення. 13 жовтня на засіданні Президії ЦК, яке передувало пленуму, ішла гостра, а часом навіть груба, дискусія між М. Хрущовим і його недавніми соратниками. Оскільки М. Хрущов відкинув більшість звинувачень, висунутих проти нього, засідання довелося продовжити зранку 14 жовтня. Після безсонної ночі, під враженням почутої критики, він урешті-решт здався і погодився «добровільно» піти у відставку. Пленум ЦК КПРС, що відбувся того ж дня, завершив тихий переворот [25].

Так до влади в СРСР прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежневим. Нові керівники не мали бажання продовжувати політику десталінізації. Вони прагнули уникнути суспільного обговорення питання про культ особи М. Хрущова, оскільки це могло ослабити позиції партійно-державного керівництва та підірвати основи партійної ідеології. Матеріали проведеного пленуму опубліковані не були. В офіційному повідомленні лицемірно було сказано про добровільну відставку М. Хрущова через похилий вік і погіршення стану здоров'я. Також повідомлялося про рішення не допускати надалі суміщення посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів у одній особі [26].

Членам КПРС була направлена більш детальна інформація, у якій доволі критично оцінювалася недавня діяльність М. Хрущова. На зборах партійних організацій читався спеціальний лист, головним змістом якого була доповідь М. Суслова на пленумі ЦК 14 жовтня 1964 р. За вказівкою вищого партійно-державного керівництва ніяких обговорень мотивів звільнення М. Хрущова ніде не проводилося.

В Українській РСР 15 і 16 жовтня 1964 р. відбулися обласні збори партійного активу промислових і сільських парторганізацій, у яких

взяли участь понад 18 тисяч чоловік. Із повідомленнями виступили секретарі, члени Президії ЦК КПУ і перші секретарі обкомів партії. Перед комуністами Києва і Київської області, за участі перших секретарів ряду обкомів партії, виступив перший секретар ЦК КПУ П. Шелест [27].

Після проведення обласних партактивів відбулися відповідні збори у всіх міських, районних парторганізаціях, у парторганізаціях промислових зон і виробничих управлінь, на яких присутніми були понад 300 тисяч чоловік [28]. У первинних парторганізаціях збори партактивів не проводилися. На підприємствах, будівництвах, у колгоспах і радгоспах було організовано вивчення передової статті газети «Правда» від 17 жовтня 1964 р. «Непохитна ленінська генеральна лінія КПРС», що стосувалася рішень жовтневого пленуму ЦК.

Як уже зазначалося, політика М. Хрущова в останні роки правління стала викликати почуття протесту й опору в усіх прошарках суспільства, так чи інакше пригнічених його реформаторством. Хоча старання першого секретаря стосовно викриття культу особи й не пройшли даремно, але сталінізм продовжував жити і таїтися у свідомості багатьох людей. На тлі посилення соціально-економічних негараздів доволі часто виявлялася ностальгія за роками сталінського правління, що послаблювало ефект, отриманий від проведених десталінізаційних заходів. Крім того, реанімації позитивно акцентованих суджень про Й. Сталіна сприяло саме хрущовське керівництво, яке виявляло обмеженість і непослідовність у ході десталінізації. Впадало в око те, що відставку М. Хрущова радянські громадяни зустріли з дивним спокоєм, у багатьох випадках навіть із полегшенням. Сам Л. Брежнев був здивований, коли голова органів державної безпеки В. Семичастний розповів йому, що в країні не було жодного виступу на захист М. Хрущова після його зміщення [29].

Учасники партійних зборів не приховували своїх критичних настроїв щодо колишнього партійного лідера. Так, наприклад, загальним схваленням і оплесками присутніх на зборах партійного активу Миколаївської області було зустрінуто повідомлення про те, що пленум ЦК КПРС прийняв рішення про вжиття заходів по усуненню помилок у зв'язку з реорганізацією партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, яка завдала збитків народному господарству [30]. Учасники Чернівецького обласного партійного активу були особливо невдоволені тим, що в останні роки М. Хрущов багато важливих питань вирішував одноосібно і при цьому допускав помилки, які шкодили партії й державі. А висловлена першим секретарем обкому О. Григоренком думка про те, що газета «Известия» останнім часом перетворилася по суті в сімейну газету, викликала бурхливий сміх у присутніх [31].

Перший секретар Полтавського промислового обкому КПУ Я. Погребняк на зборах облпартактиву

висловився за необхідність припинення критики культу особи Й. Сталіна. Він зазначив таке: «Свого часу, після 1953 і приблизно по 1958 рік, Хрущов дуже багато зробив для того, щоб ліквідувати культ особи Сталіна, і цієї заслуги не можна відняти у нього. Але кому не зрозуміло, що вже пора припинити звинувачення культу особи Сталіна, як причини всіх наших зривів і недоліків, не говорити на кожному кроці, за кожної нагоди, де потрібно і не потрібно про культ Сталіна, а займатися практичними питаннями по усуненню недоліків [32].

Після оприлюднення рішення жовтневого пленуму ЦК про усунення М. Хрущова від влади певне пожвавлення спостерігалось і в трудових колективах. У висловлюваннях громадян республіки вказувалося на те, що за останні роки наші газети, радіо й телебачення дуже багато приділяли уваги звеличенню особи М. Хрущова, із невдоволенням підкреслювалася відсутність у нього скромності. Особливо засуджувалася практика «туристичних» поїздок М. Хрущова за кордон з усіма родичами, на шкоду керуванню країною, а також допускання хвастання і вихваляння у виступах [33].

На зборах партійних організацій та під час бесід з агітаторами комуністи й безпартійні ставили багато запитань, які, за наявності владної директиви не обговорювати мотиви звільнення М. Хрущова, були найпоширенішою формою виразу суспільно-політичних настроїв. Зазначимо, що його відставка доволі часто детермінувала сумніви та невдоволення щодо проведених десталінізаційних заходів. Характерними були такі запитання: «Як тепер розглядати культ Сталіна і культ Хрущова, і чи дійсно був культ Сталіна?» [34]; «Чи правильно була свого часу розгромлена антипартійна група Молотова, Маленкова та інших?» [35]; «Коли почнеться виправлення помилок з питань реорганізації?» [36]. Впадало в око те, що реакція українського населення на зміщення першого секретаря була подібною до реакції на викриття Й. Сталіна і його соратників. Наведемо такі запитання: «Чи заслужено Хрущов відзначений високими урядовими нагородами і преміями?» [37]; «Як вчинити з портретами Хрущова?» [38]; «Чи варто в доповідях і бесідах цитувати Хрущова?» [39]; «Чи потрібно переоформити наочну агітацію, де показаний М. Хрущов, як керівник КПРС і радянської держави?» [40]. Тим самим значна частина громадськості так і не переглянула свої позиції щодо влади та була готовою покійно виконувати її вказівки, навіть не піддаючи останні критичному аналізу. Це свідчило про те, що десталінізаційні кроки М. Хрущова не були достатньо ефективними і не призвели до кардинальних змін у свідомості всього українського населення.

Важливо відзначити те, що процес десталінізації практично не торкнувся сфери державно-церковних відносин. Після короткочасної лібералізації релігійної політики, у 1958-1964 рр. була розгорнута масштабна кампанія наступу на релігійно-церковні інституції, яка супроводжувалася

масовим закриттям молитовних будівель, жорстким переслідуванням духовенства та віруючих різних конфесій [41]. Тому цілком природно, що переважна більшість священнослужителів позитивно поставилася до усунення від влади першого секретаря. Зокрема протоієрей В. Ковальський із села Сингаї Коростенського району Житомирської області заявив: «При Хрущові відбувалася державна війна з релігією і гоніння на церкві. Більше ніж на половину зменшилася кількість церков і монастирів, відкритих у 1945 р. при Сталіні. Недавно не стало ще однієї святині – Києво-Печерської лаври. Архіреї влади не мають, духовенство підпорядковане церковним радам й обмежене у своїх діях численними заборонами. Подивимося, що буде далі» [42].

Таким чином, у жовтні 1964 р. М. Хрущова було звільнено від усіх партійних і державних посад та відправлено на пенсію в повній соціальній і політичній ізоляції. До влади в СРСР прийшли консервативні сили, які виступали проти політики десталінізації й реформістського курсу країни. У цілому, населення пасивно поставилося

до усунення М. Хрущова від влади і не протестувало після його зміщення. На тлі всезростаючих труднощів причини для неприйняття політики колишнього глави держави були практично в усіх груп населення. Із місць до вищих партійних органів постійно надходили доповіді про невдоволення, яке зростало в народі у зв'язку з реформами. Лунала критика стосовно внутрішньої й зовнішньої політики, а також стилю керівництва М. Хрущова, який вважали занадто авторитарним. Він зруйнував систему масового терору, але не спромігся ліквідувати створену в країні тоталітарну систему влади. У кожній такій системі створюється культ, дійсним об'єктом якого виступає не людина, а влада як така. Саме цим можна пояснити той факт, що в діяльності М. Хрущова все більше й більше став виявлятися той самий культ особи, проти якого він увесь час боровся. Непослідовність і безсистемність політики десталінізації, соціально-економічні негаразди в країні детермінували спроби відновити образ Й. Сталіна як далекоглядного і авторитетного керівника, сприяли реанімації сталінізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксютин Ю. В. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М., 2004; Бажан О. Процес десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 469–480; Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів, 1996; Зубкова Е. Общество и реформы. 1945 – 1964 / Е. Зубкова. – М., 1993; Киридон П. В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К., 2006. – С. 214–231; Пыжиков А. В. Хрущёвская «оттепель» / А. В. Пыжиков. – М., 2002 та ін.
2. Зезина М. Р. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму / М. Р. Зезина, Т. А. Сивохина. – М., 1993. – С. 24.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5520. – Арк. 47.
4. Російський державний архів новітньої історії. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 350. – Арк. 190.
5. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск, 2000. – С. 210.
6. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М., 2006. – С. 302–303.
7. Таубман У. Хрущёв / У. Таубман; [пер. с англ. Н. Л. Холмогоровой]. – М., 2005. – С. 634.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 333. – Арк. 83–85.
9. Зезина М. Р. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму / М. Р. Зезина, Т. А. Сивохина. – М., 1993. – С. 24.
10. XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3-х т. – М., 1962. – Т. 2. – С. 587.
11. Борисов Ю. С. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. С. Борисов, А. В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 207.
12. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964. Документы / сост. Е. С. Афанасьева; отв. ред. В. Ю. Афиани. – М., 1998. – С. 17.
13. О Сталине и сталинизме: [беседа с Д. А. Волкогоновым и Р. А. Медведевым] // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 89.
14. Жарикова Н. А. Реабилитация жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине (сер. 50-х – 1991 гг.) / Н. А. Жарикова : дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1995. – С. 83, 91.
15. Партійні збори письменників столиці одноставно схвалюють історичні рішення XXII з'їзду КПРС // Літературна газета. – 1961. – 24 листопада. – С. 2.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5662. – Арк. 6.
17. Там само. – Оп. 41. – Спр. 289. – Арк. 74–75.
18. Там само. – Арк. 80.
19. Жертвы репрессий / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К., 1993. – С. 251.
20. Державний архів Харківської області. – Ф. П–2. – Оп. 130. – Спр. 293. – Арк. 56, 88.
21. Державний архів Житомирської області. – Ф. П–76. – Оп. 3. – Спр. 1059. – Арк. 5; Спр. 1181. – Арк. 3; Ф. П–4597. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 2–3; Спр. 157. – Арк. 1–2.
22. Державний архів Львівської області. – Ф. П–3. – Оп. 8. – Спр. 271. – Арк. 86.
23. Борисов Ю. С. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. С. Борисов, А. В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 208.
24. Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Прозументчиков, Ю. В. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук. – М., 2007. – С. 6–7.
25. Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки / В. Баран // Сучасність. – 1997. – № 7–8. – С. 113.
26. Повідомлення про пленум ЦК КПРС // Радянська Україна. – 1964. – 16 жовтня. – С. 1.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5895. – Арк. 48.
28. Там само. – Арк. 50.

29. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. / Дж. Боффа. – М., 1994. – Т. 2. – С. 528.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5895. – Арк. 60.
31. Там само. – Спр. 5977. – Арк. 21.
32. Державний архів Полтавської області. – Ф. П-15. – Оп. 7. – Спр. 14. – Арк. 4-5.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5895. – Арк. 91-92.
34. Там само. – Арк. 52.
35. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. П-111. - Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 93.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5895. – Арк. 94.
37. Там само.
38. Там само. – Арк. 53.
39. ДААРК. – Ф. П-111. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 33.
40. Там само. – Спр. 76. – Арк. 93.
41. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х рр.: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К., 2005. – С. 97.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 277.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр;
д.і.н., проф. О. П. Тригуб.

© Брегеда М. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 06.03.2012 р.

БРЕГЕДА Микола Володимирович (1982 р. н.). У 2005 р. з відзнакою закінчив магістратуру Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Полтавського інституту економіки і права.

Коло наукових інтересів: дослідження проблем суспільно-політичного життя періоду «відлиги» (1953-1964 рр.) у СРСР.